

ONDOKUZ MAYIS
ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ

SAMSUN
İLİM YAYMA VE EĞİTİM
VAKFI

TÜRKİYE

1. DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI

SEMPOZYUMU

(24 - 25 Eylül 1992.)

SAMSUN
1992

KUR'ANDAKİ SÂBİİLERİN KİMLİĞİ ÜZERİNE BİR TAHLİL VE DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Şinasi Gündüz

İçinde bulunduğumuz yüzyılın ilk yarısında Iraklı yazar Abdurrezzaq el-Hasani Sâbiilerin kim oldukları, nerede yaşadıkları, inanç ve ibadetleri hakkında bir çalışma yayınladı. Bu çalışmasında Sâbiilerin, yıldızların ulûhiyetine inanan bir topluluk olduğunu ve yıldızlara tapınmanın Sâbiilerin temel ibadet şekilleri arasında bulunduğunu iddia etti. Bu çalışmanın yayınlanması Irak'ta yaşayan ve Arap komşularınca Sâbîi olarak isimlendirilen topluluk içinde büyük bir huzursuzluğun yayılmasına neden oldu. Zira bu itham, yani Sâbiilerin yıldızlara tapanlar olduğu iddiası, Sâbiiler için dinlerinin temel inanç esaslarına zıt, kabul edilemez ağır bir suçlamaydı. Bunun üzerine Sâbîi toplumu bu Arap yazar aleyhine mahkemede dava açtı. İçlerinde bir de **ganzibra**'nın (baş rahip) bulunduğu bir gurup, yanlarına kutsal kitapları Ginza Rabba, Qolasta ve diğerlerini alarak mahkemeye gittiler. Mahkemede yıldızlara tapmanın kesinlikle reddedildiği ve yıldızlara tapanların lanetlendiği ifadeler bu kutsal kitaplardan Arapçaya tercüme edilerek, yazarın iddiaları aleyhine delil olarak sunuldu ve yazar aleyhine tazminat davası açıldı¹.

Yukarıda bahsettiğimiz ve üzerinde dikkatle düşünülmesi gereken bu örnekte de açıkça görüldüğü gibi Sâbiilerin kim oldukları hususunda geleneksel yaklaşım günümüzde de pek çok kişi tarafından kabul edilmekte ve aynı görüşler Sâbiilerle ilgili olarak kaleme alınan kitap ve makalelerde savunulmaktadır. Sâbiilerle ilgili geleneksel yaklaşımda özellikle iki husus dikkat çekicidir: (i) Yıldızlara, gezegenlere tapmanın Sâbiilerin temel karakteristik özelliği olarak belirtilmesi ve (ii) Sâbiilerle 13. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar Harran'da varlıklarını devam ettiren Harrânîler arasında özel bir ilişki kurulması. Her iki husus da günümüzde güney Mezopotamya bölgesinde yaşayan ve Sâbiiler (subbâ veya sâbi'ün) olarak tanınan Mandenlerle karşılaştırıldığında açık bir çelişki görülmektedir². Zira verdiğimiz

örnekte de ifade edildiği gibi Mandenlerin/Sâbiîlerin inancında yıldızlara ve gezegenlere tapmak, heykel ve suretlerin önünde ibadet etmek ve fal, sihir ve büyü ile uğraşmak gibi hareketler kesinlikle yasaklanmakta ve Sâbiîlerin bunlardan uzak durmaları için kutsal metinlerde sık sık uyarılarda bulunmaktadır³. Öte yandan Sâbiîlerin tarih boyunca her zaman su sıkıntısı çekmiş olan Harran şehri ve halkı ile bir ilişkilerinin olmadığı da açıktır. Zira Sâbiîler, gerek kutsal kitaplarındaki çeşitli ifadelerden gerekse Mecûsî ve Manî kaynakları gibi çeşitli dış kaynaklardan anladığımız kadarıyla, en azından Milâdî 3. yüzyıldan itibaren şu anda yaşadıkları bölge olan Fırat, Dicle ve Karun nehirleri kenarında yer alan merkezlerde yaşamaktadırlar. Akarsuya dalıp çıkmak şeklindeki vaftizin Sâbiîlikte hayati önem taşıması nedeniyle Sâbiîler daima akarsu kenarında yaşama zorunluluğunu duymuşlardır.

Bu durumda Sâbiîlerle ilgili böyle bir geleneksel değerlendirme neden yapılmıştır? Bir başka deyimle Sâbiîlerle ilgili bu spekülasyonların kaynağı nedir? Kur'an'da yeralan Sâbiîler kimdir ve bunların ortaçağın Harranlı putperestleriyle ve günümüzde az sayıda da olsa varlıklarını devam ettiren ve oldukça kabarık bir dîni literatüre sahip olan Mandenlerle/Sâbiîlerle ilişkisi nedir? Bütün bu sorulara cevap bulabilmek için Sâbiî teriminin incelenmesi ve Sâbiîlerin kim olduklarına dair kaynaklarda yer alan çeşitli görüşlerin tahlili gerekmektedir.

1. Sâbiî terimi

Kur'an Sâbiîlerden üç ayette sâbi'ün ve sâbi'in terimleriyle bahseder⁴. Bu ayetlerde Sâbiîler sadece isim olarak zikredilir; onların kim oldukları, nerede yaşadıkları ve inançları hususunda hiçbir bilgi verilmez. İlgili ayetlerden açıkça anlaşılan tek şey Sâbiîlerin, ehli kitaptan olan diğer guruplarla (Yahudi ve Hristiyanlarla) birlikte zikredilmesi ve bunlardan her kim Allah'a ve ahiret gününe inanır ve sâlih amel işlerse onların kurtuluşa erecekleri hususudur. Sâbiîlerin

kimliği konusunda Sâbiî terimin etimolojisini ve özellikle Kur'an'ın nazil olduğu dönem Arap toplumunda bu terimin nasıl kullanıldığını incelemek bize konuyla ilgili önemli ipuçları verecektir.

Çeşitli hadis kaynaklarında yer alan ifadelerden anlaşıldığına göre müşrik Araplar, Mekke döneminde bizzat peygamber Muhammed (SAV) için Sâbiî ismini kullanmışlardır. Örneğin Rabî-ah ibn -lbâd'dan gelen bir rivayet şöyledir:

"Peygamber'i (SAV) cahiliyye dönemindeyken Zul Mecâz çarşısında, 'ey insanlar لا إله إلا الله deyin ki kurtulasınız' derken gördüm. İnsanlar etrafına toplanmışlardı. Arkasında O'nun yalancı bir sâbiî olduğunu söyleyen ve nereye giderse O'nu takip eden, iki taraftan örülmüş saçlı ve parlak yüzlü bir adam vardı. Onun kim olduğunu sordum. Bana Peygamberin nesebinden bahsederek, onun Peygamberin amcası Ebû Leheb olduğunu söylediler.⁵"

Klasik İslami kaynaklara göre hem Peygamber'e (SAV) müşriklerce Sâbiî denmesinin hem de Kur'an'da bu terimin kullanılışının, Sâbiî teriminin Arapçadaki fiil kökü ile yakın ilgisi vardır. **fâ'ilûn** babındaki **sâbi'ûn** (صابئون) **fâ'il** babındaki **sâbi'** (صابئ) isminin çoğuludur. Bu ismin fiil kökü "döndü, ortaya çıktı veya değişti" anlamlarına gelen **saba'a** (müzarisi **yasba'u**) veya "meyletti, döndü" anlamlarına gelen **sabâ'**dır (müzarisi **yasbû**). Araplar **saba'a** fiilini geceleyin yıldızlar ortaya çıktığında yıldızlar için ve deve geri dönüp geldiğinde deve için kullanırlardı. Yine bu fiil aniden çıkıp gelen herhangi bir şahıs için de kullanılırdı⁶. Ayrıca Araplar dinini terkedip başka bir dine giren herhangi bir kişi için de kullanırlardı. Örneğin Peygamber (SAV) zamanında bir kişi müslüman olduğunda onlar

صابئون "salan kişi dinini değiştirdi (dininden döndü)" derlerdi. Beni Cezîme kabilesi halkı, Hâlid İbn Velid kendilerini İslama davet ettiğinde صابئونا "döndük, döndük (veya dinimizi değiştirdik)" demişlerdi⁷. Dolayısıyla bir kısım klasik İslami kaynaklara göre müşrik Araplar, Kureyş dinini tanımadığı ve başka bir dine uyduğu

için Peygamber'i (SAV) ve etrafındakileri döneke anlamına gelen Sâbiî terimiyle adlandırmışlardır⁸. Diğer taraftan bazı İslamî kaynaklara göre ise Peygambere (SAV) Sâbiî denmesinin nedeni bu değildir. Onlara göre bunun asıl nedeni, Mekke'li müşriklerin Peygamberin öğretisi ile Araplar tarafından dinî bir gurup olarak tanınan Sâbiîlerin inanç esasları arasında bir benzerlik görmeleri ve dolayısıyla Peygamberi de Sâbiîlerden birisi olarak göstermeye çalışmalarıdır. Abdurrahman İbn Zeyd'den gelen bir rivayet bunu destekler mahiyettedir:

*"Müşrikler Peygamber ve arkadaşları hakkında -onları Sâbiîlerle kıyaslayarak- 'bunlar Sâbiîlerdir' derlerdi. Zira Cezîretul Musul'da yaşayan Sâbiîler 'Allah'tan başka bir ilah yoktur' diyorlardı."*⁹

Arap toplumunda Sâbiî teriminin kullanılış gayesini açıklamaya yönelik bu iki görüş arasında ikincisini destekleyen pek çok husus bulunmaktadır. Herşeyden önce cahiliyye dönemi Arap toplumunda Hristiyanlar ve Yahudiler gibi Sâbiîlerin de bir dinî gurup olarak bilindikleri ortadadır. Terimin Kur'an'da kullanılmış olması bunun göstergesidir. Kendilerince bilinmeyen veya yabancı oldukları bir anlamda kullanılan bazı kavramların Kur'an'da zikredilmesi karşısında Peygambere (SAV) tepki gösteren ve sorular soran Arap toplumu¹⁰ Sâbiî terimine karşı böylesine bir tepki göstermemiştir. İkinci bir husus olarak müşrik Arapların Peygamberin (SAV) ﷲ öğretisi ile Sâbiîlerin inanç esasları arasında bir ilişki kurmaları hususu da bazı sebeplerden kaynaklanabilir. Günümüzde de hâlâ varlıklarını devam ettiren Sâbiîlerin dinî sistemlerinde İslaminkine benzer mutlak anlamda Allah'ın tek ilah olmasına dayalı bir Allah inancı söz konusu değildir. Ancak Sâbiî teolojisinin temelini oluşturan Gnostik dualizmde kötülüğü, yokluğu sembolize eden "Karanlık Güç" iyiliği, aydınlığı ve hayatı sembolize eden "Yüce Hayat" veya "Işık Gücü" karşısında her zaman ikinci derecede kalmakta ve aşağıda bir rol oynamaktadır. Sâbiî dininde "Işık Kralı (*malka d nhura*)", "Yüce Hayat", "herşeye kadir olan ruh" ve benzeri isimlerle anılan iyilik ve

aydınlık güç, herşeyi bilen, gören, en üstün ve her şeye muktedir olan olarak nitelendirilmektedir¹¹. Dolayısıyla aydınlık güç ile karanlık güç arasında bir eşitlik söz konusu değildir ve aydınlığın karanlığa karşı açık bir üstünlüğü mevcuttur. Sâbiiler her türlü dua ve ibadetlerini bu her şeyden üstün olan varlığa yöneltmektedirler. Müşrik Araplar Peygamberin tek bir ilaha, Allah'a ibadet esasına dayalı davetini, inanç esasları hakkında tam bir bilgiye sahip olmakla birlikte yaşadıkları bölge olan güney Mezopotamya'ya yaptıkları ticarî seyahatlar nedeniyle tanıdıkları Sâbiilerin de temel inanç özelliği olduğunu düşünmüş ve bu sebeple ikisi arasında bir irtibat kurarak Peygamberi ve O'na uyan mü'minleri de Sâbiiler olarak adlandırmış olabilirler.

Sâbiî terimine Arapçadaki **صبا** fiil kökünden yola çıkarak getirilen etimolojik açıklamaya karşı alternatif açıklamalar yapılabilir. Her şeyden önce Sâbiî teriminin, Araplarca Mecûsiler, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi diğer bazı topluluklar için isim olarak kullanılan terimlerde de olduğu gibi, o ismi taşıyan dîni gurupla yakından ilişkili olduğu hatırdâ tutulmalıdır. Örneğin Hristiyanların Kur'an öncesi ve Kur'an'ın 'indiği dönem Arap toplumunca **نصارى** ismiyle adlandırılmış olmaları Hristiyan geleneği ve özellikle Hz. İsa'nın çocukluğunun geçtiği yer olan Filistin bölgesindeki Nazara (Nazareth) kasabası ile yakından ilgilidir. Aynı durum Yahudiler ve Mecûsiler için de geçerlidir. Aramcanın çeşitli dialektiklerinde Sâbiî terimiyle ilişkili olabilecek bazı isimler ve fiil kökleri mevcuttur. Bazı Batılı bilim adamlarınca Sâbiî teriminin İbrancadaki **sâbâ**, "ordu"¹², Etiyopik dilindeki **sbh**, "sadaka dağıtmak"¹³, veya güney Arabistanda yaşamış olan Sebelilerin ismiyle¹⁴ ilişkili olabileceği iddia edilmiştir. Fakat kanaatımızca -diğer bazı bilim adamlarınca da ifade edildiği gibi- Arapçadaki Sâbiî terimi Sâbiîlerin dili olan Aramcanın doğu lehçelerinden Mandencedeki **sb'** fiil kökünden alınmış ve Arapça isim türetme kurallarına göre türetilmiştir. Mandencede **şb'** (Süryancası **sb'**) vaftiz olmak, dalmak ve yıkanmak anlamlarına gelmektedir¹⁵. Bu fiil kökü ve ondan türetilen pek çok isim Sâbiîlerin hem bütün dîni

literatürlerinde hem de günlük yaşantılarında (özellikle dua ve ibadetlerinde) oldukça sık kullanılır. Örneğin bu kökten türetilen **masbuta** Sâbiîlerin en önemli ve en sık yaptıkları ibadetleri olan vaftiz için kullanılan isimdir. Kanaatımızca Araplar, dışardaki bir gözlemci için Sâbiîlerin en çarpıcı özellikleri olan vaftizi de göz önüne alarak, Sâbiîler arasında çok sık kullanılan **sb'** (saba'a) fiil kökünden, Sâbiîler yani "vaftiz olanlar" anlamına gelen **صَبِيّ** ve **صَابُون** -bu son ikisi hâlâ günümüz Arapları tarafından kullanılmaktadır- gibi isimler türetmişler ve bunları Sâbiîlere isim olarak kullanmışlardır.

2. Sâbiîlerin kimliği konusunda kaynakların tahlili

Sâbiîler teriminin Kur'an'da kullanılıyor olması ve Hz. Peygambere müşriklerce Sâbiî denilmesi doğal olarak ilk dönemlerden itibaren tefsir, hadis, fıkıh ve İslam tarihi gibi çeşitli sahalarda çalışan İslam alimlerini bu terim hakkında düşünmeye ve bu konuda açıklamalar yapmaya sevk etmiştir. Bu nedenle hemen her İslam alimi bir veya iki cümleden ibaret de olsa Sâbiîlerin kim olduğu, nerede yaşadıkları ve inanç ve ibadetleri konusunda bir şeyler söylemiştir.

İslami kaynaklarda yer alan Sâbiîlerin kimliği konusundaki ifadelerin tahliline geçmeden önce bu konuda modern Batılı araştırmacılar tarafından ileri sürülen birkaç görüşe değinmek isteriz. Kur'an'daki Sâbiîler teriminin Güney Arabistan'daki Sebelîlerin ismiyle ilişkili olabileceğini düşünen R. Bell, Sâbiîlerin Sebelî Hristiyanlar olduğunu iddia eder¹⁶. Bununla birlikte Bell, Sâbiî (**صَابِيّ**) ile Sebe (**سَبَأ**) terimleri arasındaki benzerlikten yola çıkılarak ileri sürülen bu teorinin, Arapçada **ص** ile **س** arasındaki farktan kaynaklanan zorluğunun kendisi de farkındadır. Ayrıca Kur'an'ın, Sâbiîleri Hristiyanlardan ayırdığını ve başlı başına bir gurup olarak zikrettiğini de unutmamak gerekir.

Sâbiilerin kimliğine yönelik bir diğer teori J Pedersen ve J.B. Segal'ın başını çektiği bir grup bilim adamı tarafından ileri sürüldü. Buna göre Kur'an'daki Sâbiiler terimi Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenler de dahil Suriye, Irak ve Kuzey Arabistan'da yaşayan bütün Gnostik ve Hellenistik guruplar için kullanılan genel bir terimdir ve özel olarak hiçbir gurubu kasdetmemektedir¹⁷. Bu görüşü savunanlar ayrıca etimolojik bazı tahlillerden yola çıkarak Kur'an'daki حنفي (çoğulu حنيف) terimi ile صابئون terimi arasında özel bir ilişkinin bulunduğunu da iddia ettiler. Onlara göre bu iki terim anlam itibarıyla sinonimdir ve her ikisi de aynı şeye yani Gnostiklere delalet etmektedir¹⁸. Bu teoriye göre Kur'an'da özellikle Hz. İbrahim için kullanılan Hanîf terimi iyi Gnostiklere, Sâbiiler terimi ise kötü Gnostiklere işaret etmektedir¹⁹. Bu teorinin de bir önceki gibi yanlışlığı ortadadır. Her şeyden önce teorinin ana noktasını oluşturan Sâbiiler teriminin genel anlamda bütün Gnostik ve Hellenistik guruplar için kullanıldığı iddiası bir spekülasyondan öteye gitmemektedir. Zira bu terim tıpkı Kur'an'daki يهود , نصارى ve مجوس terimleri gibi belirli bir dîni topluluğu ifade etmektedir. İlerde göreceğimiz gibi ilk dönem İslam alimleri tarafından Sâbiilerin kimliği konusunda yapılan tanımlamalar da bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Ayrıca bu teoride ileri sürülen Hanîf ve Sâbiî terimlerinin özdeşliğine yönelik iddia da Kur'an'da bu terimlerin kullanılışı ve anlamları dikkate alındığında boşa kalmaktadır. Kur'an'da Hanîf teriminin Muslim terimiyle sinonim olarak kullanıldığı ve "batıldan uzaklaşan, dönen" anlamında Hz. İbrahim ve bütün müslümanlar için bir isim olduğu hususu açıktır²⁰. Öte yandan Kur'an'da geçen Sâbiiler terimi, müminlerin dışında Yahudi ve Hristiyanlar gibi bir başka dîni topluluğu ifade etmektedir. Bu durumda Muslim terimiyle sinonim olan Hanîf terimiyle Sâbiiler terimi arasında bir ilişki ve irtibat olduğunu nasıl söyleyebiliriz?

Kur'an'daki Sâbiilerin kimliği konusunda son olarak Chwolsohn ve Lady Drower gibi bilim adamlarınca ileri sürülen, bu terimin Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenleri kasdettiği görüşünü be-

lirtmek isteriz²¹. Sâbiilerin, Irak'ın güneyindeki bataklık bölgelerde ve kısmen İran'da yaşayan Mandenlerle özdeşliği meselesine ilerde geniş olarak değineceğiz.

Sâbiilerin kimliği konusunda önceki ve sonraki İslam alimleri arasında çok açık bir görüş farkı göze çarpmaktadır. Burada kullandığımız "önceki" ve "sonraki" terimlerinde ölçümüz Abbasi halifesi Me'mun'un ölüm tarihi olan MS 832-33 (H.218) yılıdır. Bu tarih ilerde inleyeceğimiz gibi Sâbiilerle ilgili görüşlerde bir dönüm noktası olmuştur. Kaba bir ifadeyle bu tarihten önceki İslam alimleri Sâbiilerin kim olduğu, nerede yaşadıkları, inanç ve ibadet esasları konusunda birbirine yakın bir görüş açısı takip ederken, bu tarihten sonraki kaynaklarda bu konularda birbirinden oldukça farklı açıklama ve yorumlara yer verildiği, pek çok spekülasyonun bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla biz Sâbiiler konusunda İslami kaynakları bu tarihten önceki ve sonraki kaynaklar şeklinde ikiye ayıracağız.

a. H. 218'den önceki kaynaklar

Görüşlerini genellikle sonraki devirlerde tefsir, hadis ve fıkıh sahalarında tedvin edilen kaynaklarda bulabildiğimiz H. 218 öncesi İslam alimlerinin Sâbiilerle ilgili ifadeleri çoğu zaman birkaç cümleyi geçmemektedir.

H.68'de vefat eden Abdullah ibn Abbas'a göre Sâbiilik Hıristiyanlığın bir mezhebidir. Sâbiilerin kestikleri yenilmez ve kadınlarıyla evlenilmez²². Öte yandan bir başka rivayete göre ise İbn Abbas Sâbiilerin Yahudilik ve Hıristiyanlık arasında bir gurup olduğunu ifade eder²³.

Halife Muaviye döneminde Irak bölgesinde yönetici olan Ziyad ibn Ebihi'ye göre (v. H.53) Sâbiiler peygamberlere inanırlar ve günde beş vakit namaz kılarlar. Hasan el-Basri'nin rivayetine göre Ziyad on-

larla karşılaştığında onlardan cizyeyi kaldırmayı düşündü. Fakat daha sonra onların meleklerle tapındıklarını duyunca bu fikrinden vazgeçti²⁴.

H.104'de vefat eden Mucahid ibn Cerir'e göre ise Sâbiîlerin dinleri Yahudilik ve Mecusilik arasında bir dindir²⁵.

Hasan el-Basri (v. H.110) ise Sâbiîlerin Mecusilere benzediklerini söylemektedir. Ona göre Sâbiîler meleklerle tapar, Zebur okur ve kibleye doğru namaz kılarlar. Ayrıca el-Taberî Hasan'ın, Sâbiîlerin dininin Yahudilik ve Mecusilik arasında bir din olduğunu söylediğini nakletmektedir. İbn Ebî Nuceyh (v. H.132) ve Suddî (v. H.128) de bu son görüşe katılmaktadır²⁶.

Menşei itibarıyla İranlı olan Vehb İbn Munebbih (v. H.110-14) Sâbiîlerin Allah'dan başka bir ilahın olmadığına inandıkları görüşünü savunur. Ancak, ona göre, Sâbiîlerin belirli bir şariatları yoktur²⁷.

Bir başka ilk dönem İslam alimi Ata ibn Ebi Rabah'a (v. H.114) göre Sâbiîler Savad'da yaşarlar. Onlar Yahudi, Hristiyan veya Mecusi değildirler. İbn Cureyc de (v. H.150) bu görüşe katılmaktadır²⁸. Savad Hz. Ömer döneminde fethedilen Irak topraklarına verilen isimdir.

Bir diğer önemli İslam alimi Qatade İbn Diameh (v. H.118) Sâbiîlerin meleklerle taptıklarını, zebur okuduklarını, beş vakit namaz kıldıklarını ve güneşe tazimde bulunduklarını iddia eder²⁹.

Aslen Irak'lı olan Ebû el-Zenad (v. H.130) ise Sâbiîlerin Irak'ta Babil bölgesinde bir şehir olan Kûsâ'da (كُوفَى) yaşayan bir topluluk olduğunu söyler. Ona göre Sâbiîler peygamberlere inanmakta, 30 gün oruç tutmakta ve beş vakit namaz kılmaktadırlar³⁰.

Ebû Hanife de (v. H.150) Sâbiîlerin Zebur okudukları görüşünü

kabul etmektedir. Ona göre Sâbiilerin dinleri Yahudilik ve Hristiyanlık arasında bir dindir. Ebû Hanife onların kestiklerinin yenebileceğini ve kadınlarıyla evlenilebileceğini ifade eder. Evzaî (v. H.157) ve Malik ibn Enes de (v. H.179) Ebû Hanife'nin Sâbiilerin dinlerinin Yahudilik ve Hristiyanlık arasında bir din olduğu görüşüne katılırlar; ancak onlar Sâbiilerin bir kutsal kitabının olmadığını iddia ederler³¹.

H.170'de Basra'da vefat eden Halil İbn Ahmed'e göre Sâbiiler Hz. Nuh'un dininde olduklarına inanır, Zebur okur ve meleklerle taparlar. Onların dinleri Hristiyanlığa benzemektedir³².

Abdurrahman İbn Zeyd'e (v. H.182) göre ise Sâbiiler Musul civarında yaşarlar, tek tanrıya inanır ve "Allah'dan başka ilah yoktur" derler. Ancak onlar Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmazlar³³.

Son olarak, vefat tarihi H.218'den sonraya tekabül etmekle birlikte görüşleri önceki alimlerle uyuşan Ahmed ibn Hanbel'in (v. H.241) bu konudaki görüşünü vereceğiz. Ona göre de Sâbiilik Yahudilik veya Hristiyanlığın bir mezhebidir³⁴.

Buraya kadar kısaca özetlemeye çalıştığımız ilk dönem İslam alimlerinin görüşlerinde özellikle şu üç nokta dikkat çekicidir:

- i. Sâbiiler Irak'ta, özellikle Kûsâ, musul civarı ve Savad'da yaşarlar.
- ii. Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecusilik arasında bir dinî yapıya sahiptirler.
- iii. Dinlerinin temel özelliği olarak meleklerle (اسماء) taparlar ve Zebur okurlar.

Bu hususların dışında Sâbiilerin günde beş vakit namaz kıldıkları, tek tanrıya inandıkları, Hz. Nuh'un dininde olduklarını iddia ettikleri ve güneşe tazim ettikleri hususundaki görüşler de dikkati çekmektedir.

Özellikle yukarıda sıraladığımız üç husus başta olmak üzere Sâbiilerle ilgili ifade edilen bu özelliklerin hemen hepsi, günümüzde Güney Mezopotamya bölgesinde yaşayan ve komşularınca Sâbiiler olarak adlandırılan Mandenlerle uyushmaktadır. Bu konuda karşılaştırmalara geçmeden önce, dikkat çekici olan şu hususu özellikle vurgulamak isteriz. İlk dönem İslam alimleri Sâbiilerle ilgili ifadelerinde, sonraki kaynaklarda Sâbiiler olarak ön plana çıkan Harrânilerden kesinlikle bahsetmemekte ve yine sonraki kaynaklardan farklı olarak, Harrânilerin en belirgin vasfı olan yıldız ve gezegenleri temsil eden tanrılara ve bunlara âit putlara tapınmayan Sâbiilerin özellikleri arasında belirtmemektedirler.

Bu İslam alimlerince Sâbiilerin yaşadıkları yerler olarak gösterilen bölge, Musul haricinde günümüzde Mandenlerin yaşadıkları bölgedir. Mandenlerin geçmişte Musul yöresinde de yaşamış olabileceğini gösteren bazı ipuçları mevcuttur. Mandenlerin menşe itibarıyla Filistin bölgesinden önce **Haran Gawaita** adını verdikleri dağlık Medye Bölgesine (Musul'u da ihtiva eden dağlık Adiabene yöresi), daha sonra buradan tedrici olarak güneye göç ettiklerini bilmekteyiz³⁵. Nitekim MS 8-9. yüzyıllarda yaşayan Süryani bir yazar Theodor bar Konai, **Scholion** isimli eserinde kendi zamanında Mese-ne Bölgesinde (Güney Mezopotamya'da bir bölge) yaşayan Manden toplumunun Adiabene yöresinden göç eden bir topluluk tarafından kurulduğunu yazmaktadır³⁶. Diğer yönden sonraki dönem İslam alimleri arasında Sâbiilerle ilgili en iyi tahlil ve değerlendirmeyi yapan araştırmacı el-Bîrûnî de (v. H. 440) Sâbiilerin Irak'da oldukça dağınık vaziyette yaşadıklarını yazmaktadır³⁷.

İlk dönem İslam alimlerince Sâbiiliğin Yahudilik, Hristiyanlık ve

Mecusilikle ilişkili olarak görülmesi -ya bu dinlerden birine bağlı veya arasında bir inanç sistemi şeklinde düşünülmesi- hususu da Mandenlerle yakından ilişkilidir. Hristiyanlık öncesi Yahudiliğin hakim olduğu Filistin bölgesinde doğup gelişen ve MS birinci yüzyılda yöreye hakim olan Yahudilerce kudüs ve civarında kendilerine karşı uygulanan katliam ve takibat nedeniyle Parthlıların(Parthians) himayesi altında kuzeye doğru, Suriye bölgesinden geçerek önce dağlık Medye'ye (Adiabene), daha sonra buradan güneye aşağı Babilonya'ya göç eden Mandenler, bu târihi süreç içerisinde çeşitli çevre kültürlerle temasta bulundular. Göç öncesi yakın ilişkide bulundukları Yahudi geleneğinden aldıkları inanç ve ibadet sahasındaki çeşitli unsurlara bu yeni merkezlerde, özellikle İran dinleri ve Nestoryan Hristiyanlığından birçok unsuru ilave ettiler. Örneğin vaftiz ibadetine ateşle ilgili bazı kültlere yer verilmesi, çeşitli İran dinî geleneklerine ait pek çok kült objesinin adapte edilmesi, dualizm ve ölüm sonrası hayatla ilgili İran dinlerinde göze çarpan bazı hususların alınması İran dinî geleneğinin Mandeizm üzerinde olan etkisini göstermektedir. Aynı şekilde pazar gününün kutsal gün olarak kabulü ve Hristiyan literatürüne ait pek çok figür ve fikrin adapte edilmesi gibi hususlar da doğu Hristiyanlığının, özellikle Nestoryanizmin Manden dini üzerine olan etkisini göstermektedir. 16. yüzyılda Hristiyan misyonerlerin Mezopotamya'da Mandenlerle ilk karşılaştıklarında onları, Manden dinindeki Hristiyanlıkla yakından ilişkili bazı hususlar nedeniyle Hristiyanlığın bir mezhebi olarak görmeleri ve "Vaftizci Yahya (veya Aziz Yahya) Hristiyanları" diye isimlendirmiş olmaları da Hristiyanlığın manden dini üzerindeki etkisini gösterme açısından örnek olarak verilebilir³⁸.

Sâbiilerin meleklerle taptıkları ve Zebur okuduklarına dair ilk dönem İslam alimlerinin yaygın kanaati de Mandenlerle karşılaştırma açısından dikkat çekicidir. Öncelikle birinci husus üzerinde duralım. Arapçadaki **مل** (çoğulu **مَلَائِكَة** "melekler") teriminin Manden dilindeki karşılığı **malka**'dır (çoğulu **malkia**). Yapı ve telaffuz bakımından Arapçadaki karşılığıyla yakından irtibatlı olan

malka, zaman zaman "melek" anlamına kullanıldığı gibi genellikle "kral, lider" anlamına gelmektedir³⁹. Manden literatüründe Işık alemine ait iyi ruhlar için **malkia** "krallar" ismi kullanılır. Bunlar ilahi Işık varlıklarıdır. Ayrıca en yüce, en üstün ve en kudretli varlık olan Işık ve iyilik tanrısının en sık kullanılan ismi **malka d nhura** (Işık Kralı)'dır⁴⁰. Bu isim bütün literatürde, hemen hemen bütün dualarda ve ibadetler esnasında okunan dîni metinlerde çok sık kullanılır. Mandenler yüce Işık ve iyilik tanrısına bu isim altında dua eder ve tazimde bulunurlar. Dolayısıyla herhangi bir Manden ayininin izlenmesi esnasında bu ismi sıkça duymak mümkündür. Bu nedenle Mandenlerle çeşitli vesilelerle karşılaşmış olan ilk dönem İslam alimleri, onların günlük hayatlarında, özellikle dua ve ibadetlerinde sıkça kullandıkları ve tazim amacıyla telaffuz ettikleri malka (özellikle malka d nhura) terimini Arapçadaki melek terimiyle karıştırmış ve Mandenlerin bundan dolayı meleklerle tazim ettikleri kanısına varmış olabilirler.

Hasan el-Basrî, Qatâde ve Ebû Hanîfe gibi alimlerce Sâbiîlerin Zebur okuduklarına dair görüş de dikkat çekicidir. Zebur bilindiği üzere beytler, ilahiler şeklindeki Hz. Davud'un mezmurlarıdır (Kitabı Mukaddesdeki karşılığı "Psalms"). Başta özellikle Ginza'nın ikinci bölümü olan Ginza Smala (Sol Ginza) ve diğer önemli kutsal kitaplardan Qolasta ve Drasha d Yahya'nın pek çok bölümü olmak üzere Mandenlerin pek çok kutsal metni ilahi tarzındadır. Bu metinlerle ilgili doğrudan bilgiye sahip olamayan bu İslam alimleri, günlük dua ve ibadetlerinde ilahiler şeklinde Mandenlerce okunan bu metinlerin Zebur olabileceğini sanmış olabilirler.

Ayrıca Sâbiîlerin beş vakit namaz kıldıkları, Hz. Nuh'un dininde olduklarını söyledikleri ve güneşe tazim ettiklerine dair görüşler de Mendeizmle karşılaştırılma açısından dikkate şayandır. Ginza'da Mandenler günde beş vakit namaza⁴¹ çağırılırlar:

"Onlara namazı ve hamd etmeyi öğret; öyle ki gündüz üç kere ve

gece iki kere doğrulabilsin ve bütün alemlerin rabbi olan yüce Işık Kralına hamd ve dua edebilsinler.⁴²"

Hız. Nuh. Manden geleneğinde övgü ve iyilikle anılan birkaç tarihi figürden biridir. Manden dinî literatüründe aralarında Hız. İbrahim, Musa ve İsa'nın da bulunduğu pek çok peygamber lanetlendiğı ve kötülük güçleri olarak adlandırıldığı halde, Hız. Nuh (Menden-
ce **nu**) övgüyle bahsedilmekte ve Manden dininin dışında kalan inançsızların, kötülerin yüce tanrı Işık Kralı tarafından yokedildiğı Tufan olayında. Işık Kralı tarafından bir gemi yapması ve ailesiyle birlikte gemiye binerek Tufandan kurtulması emredilen kişi olarak zikredilmektedir⁴³. Böylelikle Mandenler Hız. Nuh'un kendilerinin en yüce liderlerinden ve atalarından birisi olduğuna inanırlar. Mandenler Tufandan sonra Nuh'un gerçek karısı Nuraita'dan olan oğlu Şem (**şum**) ve karısı Anhar'dan Manden neslinin türeyip çoğaldığını, buna karşılık inançsız olan diğer toplumların ise Nuh'un gerçek olmayan karısından doğan diğer oğulları Ham, Yam ve Yafet ile bunların karılarından türeyip çoğaldığına inanırlar⁴⁴.

Sâbiilerin güneşe tazim ettikleri hususu da bir dereceye kadar Manden geleneğı ile uyuşmaktadır. Öncelikle başta da belirttiğimiz gibi Manden dininde yıldızlara, gezegenlere ibadet ve tapınmanın kesinlikle yasaklandığı ve din dışı hareketler olarak kabul edildiğini hatırlatmak isteriz. Ancak bununla birlikte Mandenlerin büyük ihtimalle son devirlere ait bazı metinlerinde güneş (**şamış**) bazan kötülükten ziyade bir iyilik gücü olarak zikredilir. Örneğin Ginza'da Mandenlere güneşe ve aya tazim etmemeleri emredilirken, kutsal kitaplardan bir diğeri olan Alf Trisar Suialia'da güneş "iyi talih getiren" olarak nitelenmektedir⁴⁵. Büyük ihtimalle tarihi gelişim süreci içerisinde Manden geleneğinin son dönemine ait olan güneşle ilgili bu tutum diğeri bütün dinî literatüre terstir. Zira güneş kötülük gücü Ruha'nın çocukları olan 7 gezegenden biridir ve kutsal metinlerde sık sık kötülük tanrıları Adona, Qadoş ve El-El ile özdeşleştirilir⁴⁶.

Açıkça görüldüğü gibi Sâbiîlerle ilgili ilk dönem İslam alimlerinde yapılan tanımlamaların hemen hepsi günümüzde Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenlerle bağdaşmaktadır. Ancak Sâbiîlerin ibadetlerinde kibleye (güneye) döndükleri, bir kitaplarının olmadığı ve kendilerine mahsus bir dinlerinin olmadığı gibi nadiren de olsa bu devre ait alimlerin bazılarınca ileri sürülen görüşlerin Mandenlerle uyusmadığı da açıktır. Şüphesiz bunun en büyük sebebi, Mandenlerin/Sâbiîlerin dışa açılmayan, kapalı bir dîni toplum olmaları nedeniyle bu İslam alimlerinin onlarla ilgili yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır.

b. Harrânîlerin sahneye çıkışı ve spekülasyonların başlangıcı

Hicri 218 yılı Sâbiîlerle ilgili görüş ve değerlendirmelerde bir dönüm noktasıdır. Zira bu tarihten sonra Harranîlerin Sâbiî adı altında ortaya çıktığını görmekteyiz. Şimdi bu konudaki çeşitli kaynakları kronolojik sırayla ele alalım. H.350'de vefat eden Hamza el-İsfahânî Keldânîlerin Harran ve Ruha'da (Urfa) yaşadığını, bunların Keldânîler ismini Halife Me'mun döneminde bırakarak Sâbiîler ismini aldıklarını söyler¹⁷. Benzer bir ifade H.370-71'de vefat eden Ebû Abdillâh el-Havârizmî tarafından da dile getirilir. el-Havârizmî Keldânîlerin Harranda yaşadıklarını ve Halife Memun döneminde Sâbiîler ismini aldıklarını ifade eder. O, gerçek Sâbiîleri ise Harrânîlerden ayırır ve onların Hristiyanlığın bir kolu olduklarını iddia eder¹⁸.

Değineceğimiz üçüncü kaynak olan İbn Nedîm'in **el-fihrist**'i bu konudaki en önemli ve ayrıntılı kaynaktır. H.385'de vefat eden İbn Nedîm Harrânîlerin Sâbiî ismini nasıl aldıklarına yönelik rivayeti Hristiyan yazar Ebû Yûsuf İsha'el-Qatî'nin kitabından nakleder. Buna göre, hayatının son günlerinde Bizans'a sefer niyetiyle Mudar diyarına doğru seyahat eden Halife Me'mun'u, halk tezahürat için geçtiği yerlerde karşıladı. Bunların arasında uzun saçları ve değişik tarzdaki giysileriyle Harrânîler de vardı. Harrânîlerin durumu Halife-

nin dikkatini çekti ve onlara kim olduklarını sordu. Onların "biz Harrânileriz" demeleri üzerine Me'mun onların Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî olup olmadıklarını sordu. Onlar buna "hayır" diye cevap verdiler. Daha sonra Me'mun onlara bir peygamber veya kutsal kitaplarının olup olmadığını sordu. Onların bu soruya cevap verememesi üzerine Me'mun hiddetlendi ve bu durumda onların puta tapan inançsızlar olduklarını, kanlarının helal olduğunu ve İslam devletinin tebası olma hakkına sahip olmadıklarını söyledi. Korku içindeki Harrâniler kendilerinin cizye vermekte olduklarını hatırlattılar. Fakat Me'mun, cizyenin sadece Allah'ın kitabında bahsettiği guruplarla, herhangi bir kutsal kitabı olanlardan alınabileceğini ifade etti ve son olarak Harrânilere ya Müslüman olmalarını ya da Allah'ın kitabında zikrettiği guruplardan birine girmelerini emretti. Me'mun, aksi halde kendilerini son kişiye kadar katledeceği tehdidinde bulundu. Bunun için de Harrânilere kendisi seferden dönünceye kadar mühlet verdi.

Bu tehdit üzerine Harrâniler giyim tarzlarını değiştirdiler ve uzun saçlarını kestiler. Onlardan birçoğu Hristiyan, bir kısmı da Müslüman oldu; fakat küçük bir gurup kendi dinlerinde direndiler. Bu gurup Me'mun'un tehdidinden bir kurtuluş yolu arıyordu. Niha yet birisi onlara Sâbiî ismini almalarını tavsiye etti ve Me'mun döndüğünde ona "biz Sâbiîleriz"demelerini ve ancak bu şekilde kurtulabileceklerini söyledi. Harrâniler bu tavsiyeye uydular ve MS 833 tarihinden itibaren "Harranlı Sâbiîler" olarak adlandırıldılar. Olayı nakleden Ebû Yûsuf bu tarihten önce Harran ve civarında Sâbiîler ismiyle herhangi bir gurup olmadığını vurgulamaktadır⁴⁹.

Halife Me'mun bu sefer esnasında vefat eder. Vefat haberi Har-ran'a ulaştığında Hristiyan olan Harrâniler tekrar eski dinlerine dönerler. Buna karşın Müslüman olanlar öldürülmek, korkusuyla eski dinlerine dönemezler; ancak bunlar, Ebû Yûsuf'un ifadesiyle, gizlice eski dinlerine uymaya devam ederler. Hatta bunlarla Müslüman olmayıp eski dinlerinde sebat etmiş olanlar arasında kız alıp verme gibi ilişkiler de devam eder⁵⁰.

el-fihrist'de nakledilen bu olayla ilgili değerlendirmelere geçmeden önce, Harrânilerin Sâbiî ismini almalarına ilişkin son bir kaynağa da değinelim. H.440'da vefat eden ünlü bilim adamı el-Birûnî de Halife Me'mun'un ismini anmamakla birlikte Harrânilerin Abbasiler döneminde Sâbiî ismini aldıklarını ifade eder. el-Birûnî şöyle der:

"Bu mezhep (el-harrniyyn) , bu ismi (Sâbiî) zimm sayılan ve zimm hukukuna tabi olanlardan sayılmaları gayesiyle, Abbasiler döneminde H. 228 yılından önce kabul etmiş olmamalarına rağmen, (Vast ve civarında yaşayan) diğerlerinden daha fazla Sâbiîler ismi ile tanınırlar. Bu tarihten (H.228)nce onlar putperestler, puta tapanlar ve Harrâniler olarak adlandırılırdı.⁵¹"

Yukardaki ifadelerden Harrânilerin Sâbiî ismini almaları ile ilgili şu hususlar ortaya çıkmaktadır: (i) Harrâniler Halife Me'mun döneminde, Halifenin tehdidiyle İslam devletinde zimm statüsünü devam ettirmek gayesiyle Sâbiî ismini aldılar. (ii) Daha önceleri onlar putperestler, Keldniler veya Harrâniler olarak tanınıyorlardı. (iii) Halife Me'mun Harrânilerin durumunu cizye verme açısından yeterli görmedi: onların Kur'an'da anılan dinî guruplardan herhangi birine girmeleri durumunda cizye hukukuna tabi olabileceklerini bildirdi.

Günümüz bilim adamlarından bir kısmı genelde Harrânilerin Sâbiî ismini sonradan almış oldukları fikrine, özelde ise el-fihrist'de yer alan bununla ilgili rivayete karşı çıkarlar. Örneğin bunlardan Lady Drower, Sâbit ibn Qurr gibi Harranlı pek çok bilim adamının sözde-Sâbiî (veya sahte-Sâbiî) olamayacaklarını, bunların Mandeizmin gerçek tabiileri olduklarını iddia eder. Drower Harrnilerle Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenler arasında dinî bir birlik ve ilişki grr⁵². Aynı şekilde J.B. Segal **el-fihrist'**deki rivayete şüphe ile bakar. Segal, ravinin bir Hristiyan olduğuna ve Hristiyanlarla (zellikle Urfa Hristiyanlarıyla) putperest Harrâniler arasında uzun bir tarihi çekişme ve düşmanlığın olduğuna dikkat çeker ve

dolayısıyla bu raviye güvenemeyeceğimizi iddia eder⁵³.

Kanaatımıza göre, Harrânîlerin gerçekte Sâbiî olmadıkları ve bu ismi sonradan aldıkları fikrini çürüten ve **el-fihrist**'de yer alan olayın aleyhine olan hiçbir delil sözkonusu değildir. Aksine bu fikrin lehine olan pek çok husus bulunmaktadır. Öncelikle **el-fihrist**'de yer alan ifadelerin kısaca da olsa Hamza el-İsfahânî ve el-Havârizmî gibi kaynaklarca da desteklenmiş olduğu hatırdâ tutulmalıdır. İkinci olarak el-Birûnî'nin de vurguladığı gibi Harranlılardan Me'mun öncesi kaynaklarda Sâbiîler olarak bahsedilmemesi, bunun yerine sadece put-perestler, Keldâniler veya basitçe Harrânîler olarak anılmaları Harranlıların Sâbiîler ismini sonradan aldıklarını desteklemektedir. Örneğin el-Me'mun'un babası Hârûn el-Reşîd'in kadısı olan Ebû Yûsuf Harran'dan bahsederken şehir halkının Nebatlılar ve Rumlardan kaçıp buraya sığınanlardan oluştuğunu ifade etmektedir⁵⁴. Burada Nebatlılardan kasıt el-Mes-ûdî'nin de ifade ettiği gibi Arap olmayan ve Süryanca konuşan halktır⁵⁴. Yoksa terimin Filistin-Ürdün bölgesindeki Transjordan ve Hauran dolaylarında yaşamış olan Nibîtîlerle bir ilişkisi yoktur. Aynı şekilde yukarda incelemiş olduğumuz ilk dönem İslam alimlerinin de Sâbiîlerle ilgili ifadelerinde kesinlikle Harran şehrinden ve Harranlılardan bahsetmiş olmaları da Harrânîlerin, Me'mun öncesi dönemde Sâbiî ismiyle bir ilişkilerinin olmadığını kanıtlamaktadır. Üçüncü olarak Sâbiî lakabıyla anılan Harranlıların hepsinin Me'mun sonrası döneme ait olması da bu görüşümüzü desteklemektedir. Bu lakapla tanınan ilk Harranlı, Abbasi halifesi Mu'tedi Billah zamanında ünlü bir tabib ve felsefeci olan Sâbit ibn Qurra ibn Mervân el-Harrânî el-Şâbi'dir (H. 221-288). Görüldüğü gibi Sâbit Halife Me'mun ile Harrânîler arasında cereyan eden olaydan hemen sonra doğmuş ve muhtemelen yarım yüzyıl sonra bu lakapla tanınan birisi olmuştur. Ondandan sonra pek çok kişi Sâbiî lakabıyla felsefe, tıp, edebiyat v.s. bilim dallarında meşhur olmuştur. Bu lakapla anılan İbrâhîm ibn Hilâl el harrânî el-Şâbi (v. H.384), Sâbit ibn Sinân ibn Sâbit el-Harrânî el-Şâbi (v. H.365) ve Hilâl ibn el-Muhassin el-Şâbi (v. H.448) bunlar

arasındadır⁵⁶.

Son olarak Halife Me'mun'un Harrânîlerle olan sorununun ne olduğu meselesine temas etmek, **el-fihrist**'de anlatılan olayı iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Anladığımız kadarıyla Halife Me'mun'un Harranlılarla olan meselesi onların daha önceden zımmî statüsüne tabii olup olmamaları ile ilgili değildir. Zira Hz. Ömer döneminde Harran, komşusu Ruha (Urfa) ile birlikte komutan İyâd İbn Ganem'e karşı savaşımadan teslim olmuş ve Harrânîler belirli bir cizye karşılığı zımmî statüsüne bağlanmışlardır⁵⁷. Dolayısıyla Halife Me'mun döneminde de bu statülerini devam ettirdikleri, **el-fihrist**'de yer alan bizzat kendi ifadeleri ile de ortadadır. Bu durumda Halife Me'mun'un Harrânîlere karşı sert bir tutum takınması ve onları cizye vermeye ehil olanlardan görmemesi, onun sadece Allah'ın kitabında ismi zikredilen gayri müslimlerin veya bir kutsal kitabı olanların cizye verme statüsüne sahip oldukları şeklindeki kanaati nedeniyle. Yani sorun, Halife Me'mun'un zımmîler konusundaki sınırlayıcı yaklaşımından kaynaklanmaktadır.

Harranlıların Sâbiî ismini almaları Sâbiîlerle ilgili görüş ve yaklaşımlarda bir dönüm noktası oldu. Özellikle Miladi 9. asrın ikinci yarısından sonra Sâbiî lakaplı ve Harran menşeli bilginlerin tıp, felsefe, edebiyat ve tercüme sahalarında meşhur olmaları, Sâbiîler konusunda devrin yazarlarının dikkatlerinin Harran'a çevrilmesine neden oldu. Harran menşeli bu bilim adamlarından birçoğu halifelerin sarayına kadar yükseldi ve bir kısmı - örneğin Sâbit ibn Qurra- Müslüman olmayı reddederek hararetle Harran paganizmini savundular. Bu esnada önceki dönemde Sâbiîliğin tek temsilcisi olmuş olan Güney Mezopotamya Sâbiîleri, Harranlıların bilim ve sanatta gösterdiği bu parlak başarılar karşısında son derece sönük ve gölgede kaldılar ve bir başka deyimle unutuldular. İlerde göreceğimiz gibi H.218 sonrası kaynaklar zaman zaman Sâbiîleri ikiye ayırarak Güney mezopotamya'da yaşayan halktan da Sâbiîlerin bir diğer fırkası olarak bahsettiler ve onları inanç ve dinî yapı olarak Harranlı

Sâbiilerden ayırdılar; fakat bu kaynaklarda dikkatler özellikle Harrânilere çevrildi ve Harrânilerin inanç esasları ve ibadet sistemleri geniş surette Sâbiilik adı altında incelendi.

c. H.218 sonrası kaynaklar

Sâbiilerin kimliğine ilişkin probleme Harrâniler faktörünün de ilave edilmesi, yukarıda vurguladığımız gibi bu konuda bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten sonraki kaynakların, konuyla ilgili ilk dönem İslam alimlerinin görüş ve açıklamalarını vermekle birlikte özellikle Harrânilere eğildiklerini görüyoruz. Şimdi kronolojik sırayla bu dönem kaynaklarının Sâbiî problemine ilişkin görüşlerini kısaca gözden geçirelim.

Miladi 9. yüzyılda yaşamış olan Ahmed ibn el-Tayyib el-Sarahsî (d. H.218-22) hocası Kindî'nin Harrânilerin inanç esasları ve ibadetlerine yönelik görüşlerini aktarır. el-Sarahsî'nin ifadeleri İbn Nedîm ve el-Mağdisî tarafından nakledilmektedir⁵⁸. İbn Nedîm el-Sarahsî'den yaptığı alıntılar "Sâbiiler olarak bilinen Keldani Harrâniler" başlığı altında vermektedir. el-Sarahsî'den yapılan alıntılarda (hem **el-fihrist**'de hem de el-Mağdisî'nin **el-bed-u ve el-târîh**'inde) dikkati çeken şey, el-Sarahsî'nin Harranlılarla ilgili asla Sâbiiler ismini kullanmamasıdır. el-Mağdisî'nin rivayetinde el-Sarahsî sadece Harrâniler ismini kullanır; zaten el-Mağdisî de Sâbiiler ismini kullanmamakta, alıntılar "Bu Harranlılar hakkındadır" şeklinde bir başlıkla vermektedir.

Muhtemelen MS 919'da vefat eden coğrafyacı el-İştahrî Haran'dan Sâbiilerin şehri olarak bahseder⁵⁹. Ünlü müfessir el-Taberî'de (v. H.310) ise Sâbiilerle ilgili şu iki görüş dikkat çekicidir: (i) el-Taberî tefsirinde Sâbiî terimini Arapça şaba'a-yaşba'u'dan türeterek "bir dinden diğerine dönen" anlamına geldiğini ifade eder. Buna karşın tarihinde ise terimin Hz. Müh'un oğlu Lamek'in bir diğer ismi olan Sâbî'den geldiğini söylemektedir⁶⁰; (ii) el-Taberî Sâbiî teri-

mini genel anlamda bütün putperestler için kullanır. Ona göre Buddha ilk dönemlerde halkı Sâbiîliğe çağırmıştır; aynı şekilde Zerdüşî öncesi Perslerin Sâbiî olduğunu iddia eder⁶¹.

el-Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye göre filozof Ebû Bekr ibn Zekerîyyâ el-Râdî (v. H.311) Sâbiîleri ikiye ayırmaktadır: Harrânîler ve Kimâriyyûn. O, Kimâriyyûn'un Harrânîlerden farklı olduğunu ve birçok noktada Harrânîlere karşı olduklarını ifade etmektedir⁶².

Kronolojik olarak İslam alimleri arasında Sâbiîlerle ilgili ilk sistematik çalışma el-Mes'ûdî'ye (v.H.346) aittir. el-Mes'ûdî de daha önceleri el-Taberî'de olduğu gibi Sâbiî terimini Çin'den Mısır'a ve Suriye'den eski Yunan'a kadar varolan bütün putperestler için kullanır. Bu arada özellikle Sâbiîler adı altında geniş bilgiler verir. Ayrıca el-Mes-ûdî Sâbiîlerin bir diğer gurubu olarak bahsettiği Kimâriyyûn'un Irak'ta Basra ile Vasıt arasındaki bataklık bölgede yaşadıklarını ifade eder ve onların Harrânîlerin inançlarına karşı olduklarına dikkat çeker. Bir başka eserinde ise Basra ve Vasıt arasında yaşayan halktan Keldânîler (Keldâniyyûn) ismiyle bahseder ve onların ibadetlerinde kuzeye yöneldiklerini söyler⁶³. Kimâriyyûn ve Keldâniyyûn isimleriyle bahsedilen gurup büyük ihtimalle günümüzdeki Mandenlerin atalarıdır. Zira Basra ile Vasıt arasındaki bataklık bölge Mandenlerin yaşadığı yerdir. Ayrıca Mandenler inanç esasları yönünden tamamiyle Harrânîlerden ayrılırlar ve ibadetlerinde kuzeye yönelirler. Mandenler yönlerden kuzeyin Işık, iyilik ve doğruluğun kaynağı olduğuna inanırlar. Onlara göre tapınılan yüce varlık olan Işık Kralı ve diğer Işık varlıkları kuzeyde yaşarlar:

*"Böylece kuzeyde olan herkes ışıktır. Daha aşağıda (diğer yönlerde) olanlar ise karadır (karanlıktır) ve onların vücutları şeytanlarınki kadar çirkindir."*⁶⁴

Bir diğer müfessir Ebû Bekr Ahmed el-Cassâs da (v. H.370) kendi zamanında yaşayan Sâbiîlerin iki gurubunun varlığından bah-

seder. Bunlar Harran Sâbiileri ve Vasıt civarında yaşayan el-Batâ'ih Sâbiileridir⁶⁵. Buradaki el-Batâ'ih Sâbiileri büyük ihtimalle öncekilerin Kimâriyyûn veya Keldâniyyûn isimlerini verdikleri gurupla özdeştir. Ayrıca el-Cassâs da kendinden öncekiler gibi Sâbîi terimini genel anlamda bütün putperestler için kullanır.

Yukarıda Harrânîlerin Sâbîi ismini Halife Me'mun döneminde almalarına ilişkin olayla ilgili olarak bahsettiğimiz **el-fihrist**'in yazarı İbn Nedîm de (v. H.385) Sâbiileri iki guruba ayırır. Bunlardan birincisi Harrânîlerdir. İbn Nedîm Harrânîlerin inanç, ibadet ve sosyal yapıları hakkında çeşitli kaynaklardan pekçok nakiller yapar; ayrıca zaman zaman kendi bilgi ve tecrübelerini de aktarır. Sâbiilerin ikinci gurubu olarak ise o, **sâbât el-bata'ih** (Bataklık Sâbiileri) veya **el-muğtasıla** (vaftiz olanlar) adını verdiği bir guruptan bahseder. Daha önceden el-Cassâs'ın da söz ettiği Bataklık Sâbiileri hakkında İbn Nedîm, onların el-batâ'ih bölgesinde (bir başka ifadesinde ise Basra ile Vasıt arasında yer alan Dustumîsân civarında ve diğer sulak bölgelerde) yaşadıkları, vaftiz oldukları ve tuz ve yağ haricinde yedikleri şeyleri önceden yıkadıklarını belirtir⁶⁶. İbn Nedîm tarafından belirtilen bütün bu özellikler tamamıyla Manden/Sâbîi toplumuyla ilgilidir. Vaftiz olmak Mandenlerin en başta gelen ibadet şekillerinden biridir. Mandenler tuz ve yağ dışında yiyecekleri herşeyi önceden bir ayın şeklinde Yüce Hayat'ın ismiyle üç kere suda yıkarlar. Ayrıca İbn Nedîm'in belirttiği yerler Mandenlerin yaşadığı bölgedir. Bütün bu hususiyetler İbn Nedîm'in Bataklık Sâbiileri ve el-Muğtasıla ismini verdiği gurubun Mandenlerle özdeş olduğunu ortaya koymaktadır. Son olarak İbn Nedîm bu gurubun menşei ile ilgili bir teori ortaya atar. Bu vaftizci gurubun Elkesailik mezhebinin kurucusu el-Hasâ'ih (Alchasai) tarafından kurulduğunu, Manilik içinde geliştiğini, ancak sonradan ondan ayrılarak ayrı bir dinî gurup haline geldiğini iddia eder⁶⁷. Burada bir cümleyle kısaca özetlediğimiz İbn Nedîm'in bu gurubun menşei ile ilgili teorisine fazla girmeyeceğiz. Ancak onun bu teorisinden bu mezhebi ve onun literatürünü yeteri kadar iyi tanımadığı ortadadır. Zira arada bazı benzer yönler ve karşılıklı etki-

leşim olmakla birlikte Mandeizm ile Elkesailik ve Manilik arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Hepsinden önemlisi de Mandeizmin bu her iki guruptan da eski ve önce olduğu gerçeğidir. Fakat İbn Nedîm'in gözlemlerine dayanarak bu gurup hakkında verdiği bilgiler, yukarda da değindiğimiz gibi, Mandenlere tamamıyla uymaktadır.

H.429'da vefat eden Abdulqâhir el-Bağdâdî de Sâbiileri iki guru-
ba ayırır: Harrânîler ve Vâsitiler. el-Bağdâdî Harranlı Sâbiilerin teolo-
jik yönden bazı guruplara ayrıldığına dikkat çeker. Örneğin bunlar-
dan bir gurup alemin ezeli olduğunu savunurken bir diğeri bunu
reddeder. Bu ikinci gurup da yaratıcı ve yapıcının (**sâni**) sıfatlarıyla
ilgili görüşleri açısından çeşitli guruplara ayrılır. el-Bağdâdî
Harrânîlerin inanç ve ibadetleriyle ilgili geniş bilgiler verir. O, Vasit
Sâbiileri veya Vâsitiyye'nin ise pek çok yönden Harrânîlerden
ayrıldığını vurgular. Vasit Sâbiilerinin ibadetlerinde kuzeye
yöneldiklerini, kendilerinin Adem'in oğlu Şit'in taraftarları olduk-
larını ve Şit'in kutsal kitabının kendi yanlarında bulunduğunu iddia
ettiklerini ve domuz eti yediklerini ifade eder⁶⁸. Vâsitilerle ilgili el-
Bağdâdî'nin belirttiği bütün özellikler, domuz eti yeme dışında,
günümüz Mandenleriyle yakından ilişkilidir. Mandenlerin ibadetle-
rinde kuzeye yöneldiklerini, zira kuzeyin onların inancında yüce Işık
Kralının yaşadığı yer ve iyiliklerin kaynağı olan yön olduğuna
önceden değinmiştik. Mandenler Şit'e (Mandencede **şitil**) büyük
saygı gösterirler. Manden literatüründe Şit iki figüre sahiptir. Birinci
olarak Şit, Habil (**hibil**) ve Enüş (**anuş**) ile birlikte **utra** olarak ad-
landırılan üç "koruyucu ve kurtarıcı" ilahi varlıktan biridir. Manden-
lerin inancına göre bu üç ilahi varlık dünya yaratılmadan önce, kim-
lerin yüce Işık alemine karşı savaş planladığını ortaya çıkarmak için
yeraltı dünyasına inerler. Dünya yaratıldıktan sonra ise bu üç ilahi
varlık üç dünya devrinin koruyucuları olarak görev yaparlar⁶⁹. İkinci
olarak Şit Manden kutsal metinlerinde tarihi bir figür olarak yer alır
ve Adem ile Havva'nın ilk nesilleri olan Habil, Şit ve Enüş
üçlüsünden biri olarak zikredilir. Şit Manden inançlarına sadık, ita-
atkar bir kişi olarak anılır. Öyle ki onun, babası Adem uğruna kendi

hayatını feda ettiğine ve bu nedenle onun ruhunun insanlar arasındaki en temiz ve saf ruh olduğuna inanılır. Dolayısıyla Manden inancına göre, her Manden öldüğünde onun ruhu Işık dünyasının girişinde bulunan Abatur'un terazisinde Şit'in ruhuyla tartıldıktan sonra Işık alemine alınır⁷⁰.

Domuz eti yeme konusunda ise Manden geleneğinde bir karışıklığın bulunduğunu görmekteyiz. Mandenler arasında uzun yıllar kalan ve modern Mandenlerin/Sâbiilerin inanç esasları ve ibadetleriyle ilgili gözlemlerini mükemmel bir eserde toplayan Lady Drower'in ifadelerine göre modern Mandenler deve, at, tavşan, yaban tavşanı, domuz ve kedi yemezler⁷¹. Ancak öte yandan Manden kutsal kitaplarında domuz eti yememe konusunda bir ifadeye rastlanmaması dikkat çekicidir. Bununla birlikte kutsal kitaplardan Sfar Malwaşia'da yer alan bir ifadede domuz kanına batırılmış tütsünün şeytanları ve kötü ruhları kovma ayininde kullanıldığı belirtilmektedir⁷².

Kronolojik sıralamada Abdulqâhir el-Bağdâdî'den sonra gelen el-Birûnî Sâbiiler konusunda önemli kaynaklardan birisidir. el-Birûnî gerek Harrânîlerle gerekse gerçek Sâbiiler adını verdiği Güney Mezopotamya'da yaşayan Vasit bölgesi Sâbiileriyle ilgili oldukça tutarlı bilgiler verir. el-Birûnî çağının diğer yazarları gibi Sâbiî ismini genelde bütün putperestler için kullanır. Örneğin o, Buddha'nın halkı Sâbiiliğe davet ettiğini söyler⁷³. Fakat özelde bu isim altında Harrânîler ve Vasit yöresi Sâbiilerini inceler. Ona göre Harrânîler gerçekte Sâbiî değildirler. Onun Harrânîlerin Sâbiî ismini sonradan almış olduklarına dair görüşüne önceden değinmiştik. el-Birûnî Harrânîlerin inanç esasları ve ibadetleriyle ilgili bilgiler verir ve bu konularda kendinden önceki bilim adamlarından çeşitli alıntılar yapar. Özellikle Harrânîlerin dinî bayramları ve oruçlarıyla ilgili el-Hâşimî'den naklettiği takvim bu konudaki iki önemli kaynaktan biridir⁷⁴. el-Birûnî'ye göre gerçek Sâbiiler Savad-ı Irak'da Vasit civarında yaşayan halktır. Bunlar oldukça dağınık vaziyette yaşarlar ve hiçbir

yerleşim merkezi tamamıyla kendilerine mahsus değildir. el-Birûnî bunların bir iki konu dışında Harrânîlerle kesinlikle uyusmadıklarını ifade eder. el-Birûnî'ye göre bunlar, kendilerinin Şit'in oğlu Enüş'ün soyundan geldiklerini iddia ederler ve ibadetlerinde kuzeye yönelirler. O bunların menşei konusunda da günümüzde bile orijinalliğini muhafaza eden bir teori ileri sürer. Buna göre Sâbiiler kral Nebukadnezzar döneminde Kudüs'den Babil'e sürülen Yahudilerin burada yerleşen kalıntılarıdır. Bu tutsak Yahudiler esaret dönemi sonrası Babil'de kalmayı Kudüs'e tekrar dönmeye tercih ederek bu bölgede yerleştiler. Ancak zamanla civarda yaşayan Mecusilerden etkilendiler ve tıpkı Samaritanların Suriye'de komşularından etkilenecek kendilerine has bir sistem geliştirdikleri gibi, bunlar da Yahudilik ve Mecusilik karışımı bir sistem oluşturdular⁷⁵.

el-Birûnî'nin bahsettiği Vasıt Sâbiileri gerek yaşadıkları bölge gerekse inançları açısından günümüz Mandenleriyle yakın ilişkilidir. Günümüzde Mandenler aynı bölgede yaşarlar ve ibadetlerinde kuzeye yönelirler. Dinî literatürlerinde Mandenler Enüş'e büyük bir yer verirler. Tarihsel açıdan Enüş, Şit'in oğlu ve Manden doktrinini koruma ve uygulama konusunda hassas biridir. Mitolojik açıdan ise Enüş yüce Işık Alemince üç dünya devrinin koruyucusu olarak görevlendirilen üç ilâhî ruhtan birisidir⁷⁶.

H.456'da vefat eden İbn Hazm Sâbiilerle ilgili tartışmalara yeni bir boyut kazandırdı. Öncelikle İbn Hazm da çağının modası olan Sâbiiliği genel anlamda yıldızlara ve putlara tapınma şeklindeki değerlendirmeden hareketle bütün putperestlerin Sâbii olduğunu söyler⁷⁷. Fakat o, bu isim altında özellikle Harrânîleri ele alarak onların inanç ve ibadet sistemleri hakkında bilgiler verir. İbn Hazm kendinden öncekilerden farklı olarak tarihi açıdan Sâbiilerle Hz. İbrahim ve Hanîflik arasında bir ilişki kurar. Buna göre Sâbiilerin dini, Sâbiiler dinlerine putlar yapmak ve yıldızlara tapmak gibi şeyler sokarak kendi şeriatlarını bozuncaya kadar yeryüzündeki en eski ve en yaygın dindi. Sâbiiler dinlerini böylelikle bozunca Allah bunu

düzeltilmek üzere onlara İslam ve Hanîflık inancıyla Hz. İbrahim'i gönderdi. Onlardan Hz. İbrahim'e uyanlar "Hanîfler" olarak adlandırıldılar. İbn Hazm kendi zamanında da (11. yüzyıl) -birkaç kişi de olsa- bunlardan bazılarının Harran'da yaşadığını belirtir⁷⁸. Görüldüğü gibi İbn Hazm Sâbiiliğin Hz. İbrahim öncesi yaygın olan monoteist din olduğunu, Sâbiilerin sonradan dinlerini politeizmle bozduklarını ve bunun üzerine tekrar monoteizmin tesisi için Allah'ın Hz. İbrahim'i İslam ve Hanîflikle onlara gönderdiğini iddia etmektedir.

İbn Said el-Endulûsî (v. H.463) de Sâbiî terimini genel anlamda puta tapanlar için bir isim olarak kullanır ve Türklerden Çinlilere ve Yunanlılardan Mısırlılara kadar gayrimüslim olan halkın Sâbiî olduğunu iddia eder. Sâbiîlerden Kaldeliler dediği gurubu ise Arâmîler ve Kûsâlîlar gibi çeşitli alt guruplara ayırır. Bunlardan Kûsâlîlar Güney Irak'da yaşayan Mandenlîri/Sâbiîleri kastediyor olabilir; zira ilk dönem İslam alimlerinden Ebû Zenâd da Sâbiîlerin Irak'da yaşadıklarını ifade etmektedir⁷⁹.

Bu dönemin bir başka önemli alimi el-Şehristânî (v. H.548) de Sâbiîliği genel anlamda puta tapıcılık olarak görür. Etimolojik açıdan Sâbiî terimiyle ilgili el-Taberî'nin görüşlerini tekrar eder. Diğer yönden el-Şehristânî Sâbiîleri "eski Sâbiîler" veya "ilk Sâbiîler" ve "Harranlılar" olarak ikiye ayırır. Ayrıca o, Hz. İbrahim dönemindeki Sâbiîlerden de bahseder. Açık bir ifade olmamasına rağmen el-Şehristânî ilk Sâbiîler veya eski Sâbiîler terimiyle büyük ihtimalle Hz. İbrahim dönemindeki Sâbiîler dediği ve hakkında geniş bilgiler verdiği gurubu kasdetmektedir. Ona göre Hz. İbrahim zamanında Sâbiîlerin yanı sıra Hanîfler denilen bir diğer gurup daha vardır. Bu dönem Sâbiîlerini de kendi aralarında ikiye ayırır: Doğrudan yıldızlara tapınan **ashâb el-hayâkîl** ve putların ruhanî varlıklara tekabül eden tanrılar olduğuna inanan ve dolayısıyla putlara tapan **ashâb el-'aşhâs** el-Şehristânî Hz. İbrahim'in Sâbiîler arasında yetiştiğini, önce Ashabul Aşhas'a tabi olduğunu, sonra Ashabul Hey-

akıl'e meylettiğini ve nihayet Hanîflîği seçtiğini belirtir. Hanîflîğin Sâbiîliğin zıddı olduğunu ifade eder ve Hanîflerle Sâbiîler arasındaki felsefî farklılıkları bu iki gurup arasındaki uzun bir tartışma şeklinde ifade etmeye çalışır⁸⁰. Görüldüğü gibi el-Şehristânî temelde İbn Hazm'ın tarihi açıdan Sâbiîlerle ilgili görüşlerini alıp geliştirmiştir. el-Şehristânî'nin ifadelerinde yer alan Sâbiîlerin felsefî doktrini temelde Aristo ve Plato'ya dayalı bir felsefî sistemdir.

el-Zamahşerî (v. H.538), Ebû el-Ferec ibn el-Cevzî (v. H.597), Fahrüddîn el-Râdî (v. H.606), Ebû el-Sââdet ibn Esîr (v. H. 606) ve el-Qurtubî(v. H. 681) de Sâbiî teriminin etimolojisi konusunda klasik İslâmî kaynaklarda yer alan görüşü tekrar ederler⁸¹. Tarihçi İbn Esir (v. H.631), İbn Qudâme (v. H.620) ve Ebû el-Fidâ (v. H. 710) Sâbiî terimini genel anlamda putperest olarak açıklarlar⁸². Ebû el-Fidâ Sâbiî teriminin Şit'in oğlu Şâbî'den geldiğini iddia eder. Meşhur coğrafyacı el-Dimaşqî (v. H.727) de bu terimi genel anlamda puta tapanlar için kullanır ve İranlıların, Hintlilerin ve İslam öncesi Arapların Sâbiî olduklarını iddia eder. el-Dimaşqî Sâbiî teriminin Hermes'in oğlu Sâb'ın isminden geldiğini savunur⁸³.

H.845'de vefat eden el-Maqrizî Sâbiîleri ikiye ayırır: Babil Sâbiîleri (bâbiliyyûn) ve Harran Sâbiîleri (harrâniyyûn). O da öncekiler gibi özellikle Harrânîlerle ilgilenir⁸⁴.

Nizâmuddîn Hasan el-Neysâbûrî (v. H.728), tefsirci İbn Keşîr (v. H.774), tarihçi İbn Haldun (v. H.808) ve Ebû el-Suûd (v. H.951) da Sâbiîler konusunda önceki İslam alimlerinin görüşlerini tekrar ederek Sâbiîlerin yıldızlara ve bunlara temsil eden putlara tapanlar olduklarını, Sâbiî teriminin "kendi dinini terkeden kimse" anlamına geldiğini savunurlar⁸⁵.

MS 632-33 sonrası döneme ait İslam alimlerinin Sâbiîlerle ilgili görüşlerini şu noktalarda özetleyebiliriz. Bu dönemdeki alimlerin hemen hepsi Sâbiî terimini "döndü, meyletti" anlamlarına gelen

Arapça fiil kökleri **saba'a-yasba'u** ve **sabâ-yasbû**'dan türeterek **sâbi'ün** teriminin "kendi dinlerini değiştirenler" veya "kendi hak dinlerinden çıkıp bir başkasına meyledenler" anlamına geldiğini iddia ederler. Bu arada Sâbiî teriminin Hermes'in oğlu Şâb ve Nuh'un oğlu Lamek'in bir diğer ismi olan Şâbi gibi özel bir isimden türemiş olduğunu savunanlar da çıkmıştır. Sâbiî terimine Arapça bir menşey bulma gayretlerine paralel olarak bu dönem alimlerinin pek çoğu Sâbiî terimini genel anlamda "hak dinin dışında kalan putperest" şeklinde anlamakta ve dolayısıyla Çin'den Yunan'a ve Orta Asya'dan Hindistan'a kadar bütün putperestleri Sâbiîler olarak adlandırmaktadırlar. Tarihi açıdan ise bu dönemde yaşayan bazı alimlerce Sâbiîlerle Hz. İbrahim'in puta tapan halkı arasında bir ilişki kurulmaktadır.

Her ne kadar Sâbiîler terimini genel anlamda "putperestler" şeklinde anlasalar da el-Bîrûnî ve el-Bağdâdî gibi araştırmacılar Sâbiîleri özeldir iki guruba ayırırlar: Harran'da yaşayan Harran Sâbiîleri veya Harrânîler ve Güney Mezopotamya'da yaşayan ve **el-muğtasıla**, **el-vâsitiyye**, **kîmâriyyûn** ve **sabât el-batâ'ih** gibi çeşitli isimlerle adlandırılan Sâbiîler. Son dönem kaynakları Sâbiîler adı altında özellikle Harrânîleri ele alır ve onların dinî sistemleri hakkında geniş bilgiler verirler. Bu kaynaklara göre Harrânîlerin en çarpıcı özelliği gözegen ve yıldızların ilah edinilmesi ve bunları temsil eden putlara tapılmasıdır. Bu arada bu İslam alimlerinden bazıları Harrânîlerin gerçekte Sâbiî olmadıklarını, bu ismi Halife Me'mun döneminde Halifenin tehdidinden kurtulabilmek için aldıklarını ifade ederler.

3. Sonuç

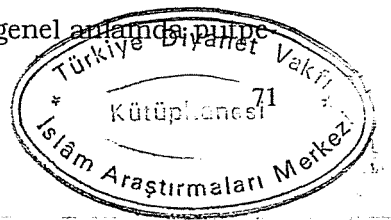
Kur'an'da Yahudi ve Hristiyanlarla birarada zikredilen Sâbiîlerle ilgili H.218 öncesinde ilk dönem İslam alimlerinin tanımlamaları genelde bir birlik ve bütünlük arz etmektedir. Genellikle bunlar Sâbiîlerin monoteist bir yapıya sahip olduklarını ve

Sâbiiliğin Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecusilik arasında bir din olduğunu ifade ettiler. Ayrıca bu bilim adamları Sâbiilerin Irak'da yaşadıklarını da vurguladılar.

Buna karşın Halife Me'mun sonrası kaynaklarda Sâbiiler konusunda bir karışıklığın sözkonusu olduğunu, bu konuda pek çok spekülasyonun yapıldığını görüyoruz. Bu kaynaklarda Sâbiiler terimine genel anlamda "yıldız ve putlara tapan putperestler" anlamı verildiğine şahit olmaktayız. Önceki kaynaklardan farklı olarak Sâbîi terimine kazandırılan bu genel anlam nedeniyle, bu dönem kaynaklarında Sâbiilerin kimliği konusunda spekülasyon yapılmaktadır. Sâbiiler konusundaki bu karışıklık ve spekülasyonların kaynağı şu hususlarda yatmaktadır.

Problemin temeli daha önceki kaynaklarda "putperestler", "Keldânîler", "Nibtîler" veya basitçe "Harrânîler" olarak adlandırılan Harran putperestlerinin Halife Me'mun'un ölüm tehdidi karşısında Sâbîi ismini bir hile olarak adopte etmelerinde yatar. H.218'de Harrânîler, Me'mun'un tehdidi üzerine zimmi statülerini devam ettirebilmek maksadıyla Sâbîi ismini aldılar. Daha sonra bu lakapla (genellikle el-Harrânî el-Sâbî şeklinde) pekçok Harranlı bilim adamı Bağdad gibi merkezlerde meşhur oldu ve bunlardan bir kısmı Harran Sâbiiliği adı altında Harran paganizmini bu merkezlerde hararetle savundular. Bu arada Güney Mezopotamyada dağınık vaziyette yaşayan ve ilk dönem İslam alimlerince Kur'an'ın Sâbiileri olarak tanımlanan gurup, Harrânîlere kıyasla oldukça sönük ve geride kaldı. bu durum, son devir kaynaklarında gerçek Sâbiiler olan Güney Mezopotamyadaki gurubun yerine, temel kültleri yıldız ve gezegenlere ve bunları temsil eden putlara tapmak olan Harrânîlerin Sâbiiler ismi altında meşhur olmalarına ve buna bağlı olarak bu kaynaklarda Harran dinî sisteminin Sâbiilikle özdeşleştirilmesine neden oldu.

Son dönem kaynaklarınca Sâbîi teriminin genel anlamda putperestler

rest olarak anlaşılmasının temel nedenlerinden birisi putperest Harrânîlerin Sâbiiliğin temsilcisi olarak görülmesidir. Bunun bir diğer nedeni ise etimolojik açıdan Sâbiî terimine Arapça bir kök aranması ve neticede "kandi hak dinini (peygamberlerin dinini) bırakıp bir başkasına (batıl olanlara) meyleden" anlamı verilmesidir. Bu nedenle bu dönem kaynaklarının hemen hepsi peygamberlerin temsil ettiği hak dinin dışında olan herkesi Sâbiî olarak adlandırdılar.

Gerçek Sâbiîler veya Kur'an'daki Sâbiîler ilk dönem İslam alimleri ile son dönem kaynaklarının pek çoğu tarafından bahsedilen Güney Mezopotamya'da yaşayan guruptur. Bu grup son dönem kaynaklarınca, yaşadıkları yerler ve karakteristik özelliklerinden esinlenilerek el-Vâsitiyye, Batakılık Sâbiîleri veya el-Muğtasıla gibi çeşitli isimlerle isimlendirildiler. Gerek ilk dönem İslam alimleri gerekse son dönem kaynaklarının pek çoğu tarafından Güney Mezopotamya'da yaşayan Sâbiîlerin yaşadıkları yer ve inanç ve ibadet esasları ile ilgili verilen bilgiler, günümüzde de aynı bölgede varlıklarını sürdüren ve kendilerini Mandenler veya Nasuralar olarak adlandıran gurupla tamamen uyushmaktadır. bu durum Kur'an'ın Sâbiîleri olarak tanımlanan Güney mezopotamya Sâbiîlerinin Mandenlerle özdeş olduğunu ortaya koymaktadır.

Dipnotlar

- ¹. Bkn. Abdurrezzaq el-Hasanî, *el-sâbi'ûn fî hâdirihim ve mâdîhim*, Sayda (1955), ss. 7-8. Krş. Drower, E.S., *The Mandae-ans of Iraq and Iran* (buradan itibaren **MII**), Oxford (1937), ss.xvii vd.
- ². Arap komşularınca Sâbiiler olarak adlandırılan Mandenler kendilerinden bu isimle bahsetmezler. Dini literatürlerinde kendilerini "Gnostikler" veya "Bilenler (Arifler)" anlamına gelen **mandaye** (Mandenler) veya "dini yükümlülükleri gözetenerler, onlara uyanlar" anlamına gelen **nasuraye** (Nasuralar) ismiyle adlandırırlar. Birinci isim daha genel ve yaygın olarak kullanılırken, ikinci isim daha ziyade dini emirlere uymak konusunda belirli bir mertebeye ulaşmış olan seçkinler gurubu için kullanılır. Mandenlerin Sâbiiler ismiyle ilişkisi konusunu ilerde ele alacağız.
- ³. "Şeytana, putlara, suretlere, yanlışa ve bu dünyanın karmaşasına tapma." **Ginza** (buradan itibaren **G**, ed. and tr. by M. Lidzbarski, Göttingen (1925), s.16.

"Gece gündüz hareket eden ve Hayat Evinden buraya yerleştirilen ruhlar ailesini sapıklığa sürükleyen dünyanın elebaşları Yedi (gezegen)e ve Oniki (burç)a tazimde bulunda. Güneşe ve aya tazim etme." Aynı eser, ss. 24-25.

"... Yedi (gezegen) senin düşmanındı .
Yedi (gezegen) ve Oniki (burç) senin düşmanındı" *The Canonical Prayerbook of the Mandaeans* (buradan itibaren **CP**), ed. and tr. by E.S. Drower, Leiden (1959), s. 98.

Ayrıca krş. **G**, ss.23-25, 311; **CP**, ss. 16-17; *The Thousand and Twelve Questions* (buradan itibaren **ATS**), ed. and tr. by E.S. Drower, Berlin (1960), ss.171, 251.

4. 2/62: 5/69; 22/17.
5. İbn Hanbel, Ahmed, *musned*, Beyrut, c.4, s.341. Ayrıca bkn. el-Buhârî, Muhammed ibn 'İsmâ-îl, *al-câmi' el-sahîh*, c.1.s.89; Muslim ibn Haccâc, *sahîh*, (1955), c.4, ss.1920-21.
6. Bkn. el-Taberî, İbn Cerîr, *câmi' el-beyân 'an te'vîl ây el-qur'ân*, Kahire (1968), c.1, ss.318-19; el-Zamahşerî, Mahmûd ibn 'Umar, *'esâs el-belâğah*, Beyrut(1965),s.345.
7. Krş. el-Buhârî, age., c.8, s.118; el-Nesâ'î, ibn Şu'ayb, *sunen*, Kahire (1964), c.8, s.208.
8. Bkn. İbn'Eşîr, 'Ebû el-Sa'âdât Mubârek, *el-nihâyeih fî ğarîb el-hadis ve el-'âsâr*, Beyrut, c.3, s.3.
9. el-Taberî, age., c.1, s.319; İbn Kaşîr, *tefsîr el-gurân el- 'azîm*, Kahire (1956),c.1,s.104. Ayrıca Ata ibn Ebî Rabah (v. H.114) ve ibn Curayc (v. H.150) de Savad bölgesinde yaşayan Sâbiîlerle Mekkeli müşriklerin Hz. Peygambere "O bir Sâbiîdir" demeleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmişlerdir. Bkn. el-Taberî, aynı yer.
10. Örneğin **rahmân** teriminin Kur'an'da kullanımına karşı cahiliye dönemi Araplarının gösterdikleri tepki bilinmektedir.
11. Sâbiî teolojisindeki bu iki güç için bkn. **G**, ss.66vd., 277-78; **ATS**, ss. 210-11, 264-65; **CP**, ss.1vd.
12. Bkn. Chwolsohn, D., *Die Ssabier und der Ssabismus*, St. Petersburg (1856), c.1, s.31; Tardieu, M., "Şâbiens Çoraniques et "Sâbiens de Harrân" ", **JA**, 274, 1986, s.41.
13. Bkn. Jeffery, A., *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Baruda (1938), s.191.

- ¹⁴. Bell, R., The Origins of the Islam in its Christian Environment, London (1968), s.60.
- ¹⁵. Bkn. Drower, E.S. and R. Macuch, **A Mandaic Dictionary** (buradan itibaren **MD**), Oxford (1963), ss.388-89.
- ¹⁶. Bkn. Bell, R., age.. s.60.
- ¹⁷. Bkn. Pedersen, J., "The Sābians", in **A Volume of Oriental Studies; Presented to Edward G. Browne**, eds. T.W. Arnold and R.A. Nicholson, Cambridge (1922), ss.386-90; Segal, J.B., "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", in **The Vanished Civilisations**, ed. E. Bacon, London (1963), ss. 214-15; Hjärpe, J., **Analyse critique des traditions Arabes sur les Sabéens Harraniens**, Uppsala (1972), ss.23-24; Tardieu, M., age., ss.40vd.
- ¹⁸. Bkn. Pedersen, J., age., ss.386-90.
- ¹⁹. Bkn. Hjärpe, J., age., ss. 23-24.
- ²⁰. Krş. 3/67; 6/161; 10/105; 16/120-23; 22/31.
- ²¹. Bkn. Chwolsohn, D., age., c.1, ss.136 vd.; Drower, E.S., **The Secret Adam. A Study of Naşoraean Gnosis**, Oxford (1960), s.ix.
- ²². Bkn. el-Qurtubî, Ebû Abdillâh, **el-câmi 'el-'ahkâm el-qur'ân**, Kahire(1967), c.1, s.434; Ebû el-Ferec, Abdurrahmân, **zâd el-mesîr fî 'ilm el-tefsîr**, Beyrut(1964), c.1, s.92.
- ²³. Bkn. İbn Hayyân, Eşîruddîn, **el-tefsîr el-kebîr el-muṣemṣâ bi el-bahr el-muhîṭ**, Riyad, c.1, s.239.
- ²⁴. Bkn. el-Taberî, age., c.1, s.319; İbn Kesîr, age., v.1, s.104; İbn

Hayyân, age., c.1, s.239.

²⁵. *tefsîr mucâhid*, ed. Abdurrahmân Tâhir ibn Muhammed, Duha (1976), s.77. Krş., el-Taberî, age., c.1, s.319.

²⁶. Bkn. el-Taberî, age., c.1, s.319; İbn Kesîr, age., c.1, s.104; el-Qurtubî, age., c.1, s.434.

²⁷. Bkn. İbn Kesîr, age., c.1, s.104.

²⁸. Bkn. el-Taberî, age., c.1, s.319.

²⁹. Bkn. aynı eser, c.1, s.319; İbn Kesîr, age., c.1, s.104; el-Neysâbü'rî, Nizâmuddîn, *ğarâ'ib el-qurân ve reğâ'ib el-furqân*, Kahire (1962), c.1, s.333.

³⁰. Bkn. İbn Kesîr, age., c.1, s.104.

³¹. Bkn. Ebû el-Leys el-Semerqandî, *tefsîr*, Süleymaniye Ktp. Fatih Bl., No: 227, c.1 s.19-B; el-Caşşâş, Ahmed İbn Ali, *'ahkâm el-qur'ân*, Kahire (H.1347), c.3, s.113.

³². Bkn. el-Qurtubî, age., c.1, s.434; İbn Kesîr, age., c.1, s.104.

³³. Bkn. el-Taberî, age., c.1, s. 319; Ebû el-Ferec, age., c.1, s.92.

³⁴. Bkn. İbn Qudâme, *el-muğnî*, Beyrut (1972), c.10, s.568.

³⁵. Mandenlerin menşei ile ilgili bkn. Gündüz, Şinasi, *The origins and early history of the Mandaean and their relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians*, (PhD Thesis) Manchester University (1991).

³⁶. Krş. Hespel, R. and R. Draguet, *Theodore bar Koni Livre des*

Scolies Crecension de Séert II. Mimre VI-XI, Louvain (1982), ss.257-59.

- ³⁷. Bkn. el-Birûnî, Ebû el-Reyhân, *The Chronology of the Ancient Nations*, ed. and tr. by C.E. Sachau, London (1879), s.188.
- ³⁸. Bu çevre kültürlerin Mandeizm üzerine olan etkisi ile ilgili bkn. Gündüz, Ş., age., ss. 129-85.
- ³⁹. Bkn. *MD*, ss. ss.243-44.
- ⁴⁰. Bkn. *G*, ss.5vd.
- ⁴¹. Ancak bu namaz İslamdaki namazdan tamamen farklı bir yapıya sahiptir. Kuzeye yönelerek dua mahiyetindeki çeşitli kutsal metinlerin okunması şeklindedir.
- ⁴². *G* s.16. Diğer yönden bir başka kutsal kitapta Mandenler 7 defa gündüz ve 3 defa gece olmak üzere günde 10 kez hamd ve duaya çağrılmaktadırlar. Bkn. *CP*, s.35. Ayrıca krş. aynı eser, s.160.
- ⁴³. Bkn. *G*, ss.28, 263; *III*, ss.93, 258-61. Bu arada sonraki dönem İslami kaynaklarda Sâbiiler olarak ön plana çıkarılan Harrânîlerin inancında Nuh'un tek tanrıya ibadet etmesinden dolayı kötülendiğine dikkat çekeriz. Bkn. Maimonides, *The guide of the perplexed*, tr. S. Pines, Chicago (1963), ss.515-16.
- ⁴⁴. Mandenler Nuh'un çocuklarının iki kadından doğduğuna inanırlar. Bunlardan Anhuraita Nuh'un gerçek karısıdır ve Mandenlerin atası Şem'in annesidir. Manden inancına göre Şem'in doğumundan sonra dişi kötülük figürü olan Ruha (bütün kötülüklerin, gezegen ve burçların anası) Nuh'un karısı Anhuraita'nın kılığına girerek Nuh'un yanına gelir; onu kandırır ve onun-

la birleşir. Bu birleşmeden Mandenlerin dışındaki toplumların ataları olan Nuh'un diğer oğulları, yani Ham, Yam ve Yafet doğarlar. Bkn. **MII**, s.261; **G**, ss.27-28, 408 vd.

- ⁴⁵. Bkn. **ATS**, s.253. Ayrıca krş. **MII**, ss. 75-76
- ⁴⁶. Bkn. **G**, ss.25, 99-101, 511; **CP**, s.62
- ⁴⁷. Bkn. Hamza el-İsfahânî, *târîh sinî mulûk el- 'ard ve el-enbiyâ*, Berlin (H. 1340), s.7
- ⁴⁸. Bkn. el-Havârizmî, *mefâtih el- 'ulûm*, Leiden (1968), s.36.
- ⁴⁹. Bkn. İbn Nedîm, *kitâb el-fihrist*, ed. G. Flügel, Leipzig (1872), s.320.
- ⁵⁰. aynı eser, s. 320-21.
- ⁵¹. Bkn. el. Bîrûnî, age., s.315.
- ⁵². Bkn. Drower, E.S., *The Secret Adam*, s.111.
- ⁵³. Bkn. Segal, J.B., age., s.212; aynı yazar, *Edessa and Harran*, London (1963), ss. 21-22.
- ⁵⁴. Bkn. Ebû Yûsuf, *kitâb el-harac*, Kahire (H. 1396), s.43
- ⁵⁵. Bkn. el-Mesûdî, *kitâb el-tenbîh ve el-'işrâf*, Leiden, s.31
- ⁵⁶. Bkn. Yâqut el-Hamavî el-Rûmî, *mu cem el-bulḍân*, Kahire (1924), c.2, s.397; el-Zirikli, *el-'a lâm*, Beyrut (1969), c.1, s.73; c.2, ss.81vd.
- ⁵⁷. Bkn. el-Belâzûrî, *futûh el-bulḍân*, Beyrut (1978), ss.178-79

- ⁵⁸. Bkn. İbn Nedîm, age., s.318-19; el-Mağdisî, *kitâb el-bed u ve el-târîh* Paris (1899-1919), c.4, ss.22-24
- ⁵⁹. Bkn. el-İstahrî, Ebû İshâq, *kitâb el-eqâlîm*, Gotha (1839), s. 42.
- ⁶⁰. Bkn. el-Taberî. age., c.1, ss.318-19; aynı yazar, *târîh el-rusûl ve el-mulûk*, Leiden (1964), c.1, s.178.
- ⁶¹. Bkn. aynı yazar, *târîh el-rusul ve el-mulûk*, c.1, s.176; c.2, s.683
- ⁶². Bkn. el-Mes'ûdî, *murûc el-zeheh ve ma'âdin el-cevher*, Paris (1861-1877), c.4, s.68.
- ⁶³. Bkn. aynı eser, c.2. s.112; c.4, ss.61-71; aynı yazar, *el-tenbîh ve el-îşrâf*, s.161.
- ⁶⁴. *G*, s.281. Ayrıca krş. aynı eser, ss.7, 280
- ⁶⁵. Bkn. el-Cassâs, *ahkâm el-qur'ân*, Kahire (H.1347), c.2, ss.401vd.
- ⁶⁶. Bkn. İbn Nedîm, age., ss.318-28, 340-41.
- ⁶⁷. Bkn. aynı eser, ss.328, 340.
- ⁶⁸. Bkn. el-Bağdâdî, Abdülqahir, *el-farq beyn el-fırağ*, Kahire (1910), ss.263, 348; aynı yazar, *usûl el-dîn*, İstanbul (1928), ss.324-25.
- ⁶⁹. Bkn. Buckley, J.J., "The Mandaean Sital as an Example of "The Image Above and Below", *Numen*, 26, 1979, ss. 185 vd.
- ⁷⁰. Bkn. *G*, ss.243, 425 vd; *ATS*, s.173; Buckley, J.J., age., s.188
- ⁷¹. Bkn. *MII*, s.47.
- ⁷². Bkn. *The Book of the Zodiac*, ed. and tr. by E.S. Drower, London (1949), s.84.

⁷³. Bkn. el- Birûnî, age., s.186.

⁷⁴. aynı eser, ss.315-18.

⁷⁵. Bkn. aynı eser, ss.188, 314.

⁷⁶. Bkn. **G**, s.243.

⁷⁷. Bkn. İbn Hazm, *kitâb el-fasl fî el-milel ve el-ehvâ'i ve el-nihâl*, Kahire (H.1317), c.1, s. 35.

⁷⁸. aynı eser, c.1, s.35; c.4, s.7.

⁷⁹. Bkn. İbn Saïd el-Endelûsî, *kitâb el-ta'rif bi tabaqât el-umem*, Kahire, ss.4-5, 12, 39.

⁸⁰. Bkn. el-Şehristânî, *kitâb el-milel ve el-nihal*, London (1842), ss.24-25,180-81, 202-203, 246-48.

⁸¹. Bkn. el- Zamaḥşerî, *el-keşşâf*, Kahire (1966-68), c.1, ss.285, 631-32; İbn El-Cevzî, *telbîs 'iblis*, Beyrut (H. 1368), s.74; Fahrüddîn el-Râdî, *meḡâtiḡ el-ġayb*, İstanbul (H.1307), c.1, ss. 548-49; aynı yazar, *'îtiqâd fıraḡ el-muslimîn ve el-muşrikîn*, Kahire (1978), s.143; İbn Esîr, *el-nihâye fî ġarib el-hadîs ve el-âsâr*, Beyrut, c.3, ss.3, 11; el-Qurtubî, age., c.1, s. 435

⁸². Bkn. Ebû el-Fidâ, *el-muḡtaşar fî 'aḡbar el-beşer*, Vogel (1831), ss.98, 106, 110.; İbn Qudâme, age., c.10, ss.568-69.

⁸³. Bkn. el-Dimaşqî, *nuḡbet el-dehr fî 'aca'ib el-berr ve el-bahr*, St. Petersbourg (1866), ss.39-47

⁸⁴. Bkn. el-Maqrizi, *el-mevâ 'iz ve el-i 'tibâr fî zikr el-ḡitat ve el-'aşar*, Kahire (1911-24), c.3, ss.28, 100-101, 258.

- ⁸⁵. Bkn. el-Neysaburi, age.,c.1, s.233; c.6, s.132; İbn Kesir, age., c.1, s.104; aynı yazar, *el-bidaye ve el-nihaye*, Kahire (1932), c.1,ss.150-51; İbn Haldun, *The Muqaddimah*, tr. F. Rosenthal, New York (1958), c.2, ss.258, 264; Ebû el-Su^c ud, *'irşad aql el-selim 'ıla mahaya el-qur'an el-kerim*, Kahire, c.1, ss.108-109.